

Sreten Vujović
Beograd
Srbija

UDK 316.334.56

SOCIOPROSTORNA ANALIZA PODGORICE I NJENE OKOLINE U POSTSOCIJALIZMU

SOCIO-SPATIAL ANALYSIS OF PODGORICA AND ITS ENVIRONMENT IN
POSTSOCIALISM

ABSTRACT This paper partly presents my review and interpretation of the results of successful cooperation between eight Montenegrin and Croatian sociologists whose goal was to explore the way in which the post-socialist transformation of the capital cities of Zagreb and Podgorica as a settlement system took place. One part of this paper is devoted to the analysis of the collection *Ethnology of the city in Montenegro*, with special emphasis on those papers dealing with the movement of the urban population in Montenegro, the consequences of immigration and emigration processes and tourism, as well as those dealing with sociological and demographic analysis of the movement population in Podgorica. A special place in this paper has a review of the book about the village of Ratko R. Božović, which in this case represents a kind of monument dedicated to this respected colleague.

Key words: post-socialist transformation, transformation of housing, urban population, village.

APSTRAKT Ovaj rad dijelom predstavlja moju recenziju i interpretaciju rezultata uspješne saradnje osmoro crnogorskih i hrvatskih sociologa čiji je cilj bio da istraže na koji način se dešavala postsocijalistička transformacija glavnih gradova Zagreba i Podgorice kao sistema naselja. Jedan dio ovog rada je posvećen analizi zbornika radova *Etnologija grada u Crnoj Gori*, sa posebnim akcentom na one radove koje se tiču kretanja gradskog stanovništva u Crnoj Gori, poslasticama imigraciono – emigracionih procesa i turizma, kao i onih koji se bave sociološkom i demografskom analizom kretanja stanovništva u Podgorici. Posebno mjesto u ovom radu ima osvrt na knjigu o selu Ratka R. Božovića, koji u ovom slučaju predstavlja svojevrstu spomenicu posvećenu poštovanom kolegi.

Ključne reči: postsocijalistička transformacija, transformacija stanovanja, gradsko stanovništvo, selo.

*Prave teškoće nikad ne leže u razvoju novih ideja
već u načinu na koji napuštamo stare.*

Džon Majnard Kejnz

Sociodemografski uvod

Podgorica je jedan od najstarijih gradova i danas najveći grad Crne Gore. Povoljan geografski i strateški položaj, kao i povoljne ekonomske prilike, omogućile su da se u okviru atara koji zauzima današnja Podgorica formira naselje

čija je burna istorija stara preko 2000 godina. Tokom dva milenijuma smenjivali su se upravljači i osvajači, civilizacije, države i režimi, kontinuiteti i diskontinuiteti, stradanja i obnavljanja gradova i sela, da bi Podgorica od 1991. godine krenula tegobnim putem postsocijalističke transformacije.

Treba zabilježiti i to da je Podgorica u novije vrijeme najviše stradala tokom Drugog svjetskog rata. „Za Podgoričane je Drugi svjetski rat počeo i italijanskim bombardovanjem na Uskrs 6. aprila 1941. godine (Vlahović 2009: 76). Nažalost, „najveća stradanja grad i žitelji Podgorice pretrpjeli su od savezničkog bombardovanja. Od 23. septembra 1943. godine, a naročito od maja 1944. godine kada je poginulo preko 600 građana, pa sve do kraja rata Podgorica je bombardovana oko 80 puta. Najviše je razrušeni grad u Evropi u Drugom svjetskom ratu. Poginulo je preko 2000 civila, a grad je srušen sa zemljom (Vlahović 2009: 81).

U doba Rimljana Podgorica se nazivala Birziminijum, a u vrijeme Nemanjića Ribnica (po istoimenoj rijeci). Ime Podgorica pominje se od 1326. godine i traje sve do 1946, kada dobija ime Titograd da bi najzad od aprila 1992. godine ponovo dobila staro ime – Podgorica.¹

Prema rezultatima posljednjeg popisa 2011. godine Crna Gora je imala 620.029 stanovnika. Nacionalno – etnička struktura Crne Gore je heterogena – u njoj živi 44,98% Crnogoraca, 28,73% Srba, 8,65% Bošnjaka, 4,91% Albanaca, 3,31% Muslimana, 1,01% Roma, 0,97% Hrvata i dr. Prema vjeroispovesti stanovništvo je činilo: 72,07% pravoslavaca, 15,97% islamske vjeroispovijesti, 3,44% katolika, 3,14% muslimana, 1,24% ateista i drugih. Kao maternjim jezikom srpskim govori 42,88% građana, crnogorskim 36,97%, bosanskim 5,33%, albanskim 5,27%, srpsko-hrvatskim 2,63%, hrvatskim 0,45%.

Podgorički region sastoji se od urbanog područja (sa 156.169 stanovnika, 48.836 domaćinstava i 58.925 stanova) te prigradskih naselja i ruralne zone (sa registrovanih 30.916 stanovnika, 8.150 domaćinstava, 14.034 stanova ili kuća).

Podgorica ukupno broji 185.937 stanovnika, što čini 30 odsto ukupne populacije Crne Gore. Glavni grad ima sledeći nacionalni sastav: Crnogoraca je 57,35%, Srba 23,26%, Albanaca 5,13%, Bošnjaka 1,98%. Stanovništvo Podgorice prema vjeri dijeli se na: pravoslavce (78,29%), islamske vjernike (8,75%), katolike (4,27%), muslimane (2,48%), ateiste (1,99%) i dr. U Podgorici 42,4% stanovnika govori crnogorski jezik, 41,17% srpski, 5,53% albanski a 5,27% bosanski (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011).

¹ Vidjeti šire o tome: Gluščević 2008, Šarović 2016.

Tabela 1.
 Gradsko stanovništvo Crne Gore po opštinama i regijama
 1953, 1981. i 2003. godine

Opštine i Regioni	1953.		1981.		2003.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1. Andrijevica	899	8,7	941	12,2	1.073	18,5
2. Bar	3.292	14,3	9.432	29,2	17.747	44,3
3. Berane	4.513	14,9	12.720	30,2	11.776	33,6
4. B. Polje	4.029	9,7	11.925	21,5	15.883	31,6
5. Budva	1.390	31,8	5.909	69,3	13.585	85,4
6. Danilovgrad	1.956	11,2	4.905	27,4	6.737	40,8
7. Žabljak	508	7,5	1.379	26,4	1.937	46,1
8. Kolašin	1.348	9,0	2.439	19,3	2.989	30,0
9. Kotor	7.518	48,7	14.308	69,1	13.176	57,4
10. Mojkovac	1.469	20,2	5.156	48,0	4.120	40,9
11. Nikšić	14.578	31,3	50.392	69,8	58.212	77,3
12. Plav	4.573	26,4	5.973	30,2	5.319	38,5
13. Plužine	259	2,9	730	11,6	1.494	35,0
14. Pljevlja	7.174	17,6	17.422	40,3	21.741	60,7
15. Podgorica	20.792	37,4	98.704	74,8	140.262	82,9
16. Rožaje	1.813	14,3	7.336	36,3	9.121	40,2
17. Tivat	3.422	60,0	6.954	75,5	10.200	87,5
18. Ulcinj	4.919	34,9	9.140	42,6	10.828	53,4
19. H. Novi	5.312	38,6	15.151	65,8	21.685	65,6
20. Cetinje	9.743	38,0	14.556	72,3	15.353	83,1
21. Šavnik	277	3,5	633	10,6	570	19,3
Primorski	25.853	34,0	60.894	52,6	87.221	59,8
Središnji	47.060	32,4	168.654	70,4	220.564	78,9
Sjeverni	26.862	13,5	66.704	29,1	76.023	39,0
Crna Gora	99.775	23,8	296.252	50,7	383.808	61,9

(Bakić, 2009: 86-87)

Najveće učešće doseljenih lica kod najvećih gradova imaju Herceg Novi (63,2%), Budva (54,2%), Bar (47,4%), Podgorica (42,4%) i Pljevlja (41,4%), a najmanje: Ulcinj (24,3%), Cetinje (27,6%) i Berane (29,3%). Učešće doseljenih od 39,9% za ovih deset gradova pokazuje da je riječ o naseljima sa najvećom atraktivnošću (Bakić, 2009: 88).

Tabela 2.
Autohtono i doseljeno stanovništvo 2003. godine
kod 10 najvećih gradova Crne Gore

Opštinski centri	Ukupan br. stanovnika	Autohtono		Doseljeno	
		Broj	%	Broj	%
1. Podgorica	136.473	78.577	57,6	57.896	42,4
2. Nikšić	58.212	39.186	67,3	19.026	32,7
3. Pljevlja	21.377	12.532	58,6	8.845	41,4
4. B. Polje	15.883	9.851	62,0	6.032	38,0
5. Cetinje	15.137	10.957	72,4	4.180	27,6
6. Bar	13.719	7.215	52,6	6.504	47,4
7. H. Novi	12.739	4.684	36,8	8.055	63,2
8. Berane	11.776	8.332	70,7	3.444	29,3
9. Budva	10.918	5.003	45,8	5.915	54,2
10. Ulcinj	10.828	8.198	75,7	2.630	24,3
Ukupno	307.062	184.535	60,1	122.527	39,9

(Bakić, 2009: 87-88)

I za ostalih 11 opštinskih centara može se tvrditi da su tokom druge polovine XX vijeka takođe bili imigraciono atraktivni, iako je u njima u prosjeku bilo 38,5% doseljenog stanovništva. U tom smislu prednjače sljedeći opštinski centri: Plužine sa 59,3%, Tivat sa 56,4%, Žabljak 50,4%, a sa najmanjim učestvom Plav 11,4% i Rožaje 29%.

Tabela 3.
Autohtono i doseljeno stanovništvo ostalih opštinskih centara

Opštinski centri	Ukupan br. stanovnika	Autohtono		Doseljeno	
		Broj	%	Broj	%
1. Andrijevica	1.073	621	57,9	452	42,1
2. Danilovgrad	5.208	3.502	67,2	1.706	32,8
3. Žabljak	1.937	960	49,6	977	50,4
4. Kolašin	2.989	1.872	62,6	1.117	37,4
5. Kotor	1.331	861	64,7	470	35,3
6. Mojkovac	4.120	2.622	63,6	1.498	36,4
7. Plav	3.165	3.204	88,6	411	11,4
8. Plužine	1.494	608	40,7	886	59,3
9. Rožaje	9.121	6.478	71,0	2.643	29,0
10. Tivat	9.467	4.129	43,6	5.338	56,4
11. Šavnik	570	330	57,9	240	42,1
Ukupno	40.925	25.187	61,5	15.738	38,5

(Bakić, 2009: 88-89)

Sociološki aspekti postsocijalističke transformacije Podgorice

Tekst koji sledi je prvenstveno nastao na osnovu moje recenzije i interpretacije rezultata uspješne saradnje osmoro crnogorskih i hrvatskih sociologa na bilateralnom projektu *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* (2015–2016) iz kojeg je proistekla istoimena knjiga objavljena u izdanju Instituta za društvena istraživanja, Zagreb, 2016. godine. Pored te knjige oslonio sam se i na zbornik radova Crnogorske akademije nauka i umjetnosti *Etnologija grada u Crnoj Gori* u izdanju Odjeljenja društvenih nauka, knjiga 37, radovi sa okruglog stola, Podgorica, 16. novembra 2006. Zbornik radova je objavljen 2009. godine. Urednik je bio akademik Petar Vlahović. Posebno su mi bili korisni radovi Milenka M. Pasinovića „Socioetnološki prag kao element održivog razvoja i posljedica imigraciono – emigracionih procesa i turizma, na primjeru starih gradova Kotora i Perasta“, Radovana Bakića, „Kretanje gradskog stanovništva Crne Gore u toku druge polovine XX vijeka i njegova bitna migraciona obilježja na početku trećeg milenijuma“ i Milice Kostić „Obilježja drugoročnog kretanja gradskog stanovništva i standarda u urbanim sredinama Crne Gore“. Relevantne su i knjige *Podgorica*, izdavač Grad Podgorica, 2003, *Rast Podgorice – sociološko demografska analiza kretanja stanovništva u Podgoričkoj opštini 1945–1991*) Manojla Gluščevića u izdanju Istorijskog instituta Crne Gore, Podgorica, 2008., i knjiga *Istorija Podgorice* Danila Burzana, 2017. godine.

U realizaciji pomenutog bilateralnog projekta su učestvovali Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIS) i Institut za sociologiju i psihologiju (IPS) Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Rukovodioci projekta bili su dr Anđelina Svirčić Gotovac iz IDIZ i prof. dr Slobodan Vukićević iz ISP Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Urednici knjige *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice* su Anđelina Svirčić Gotovac i Rade Šarović. Sa hrvatske strane u istraživačkom timu su još bili: dr Jelena Zlatar Gamberozić i mr Branimir Krištofić, a sa crnogorske dr Goran Čeranić, dr Rade Šarović, mr Obrad Samardžić i dr Predrag Živković. U timskom radu su učestvovali pripadnici starije, srednje i mlađe generacije sociološkinja i sociologa koji se prvenstveno bave urbanom i ruralnom sociologijom, ali i drugim sociološkim disciplinama: opštom sociologijom, ekonomskom sociologijom, sociologijom okruženja, sociologijom stanovanja i sociologijom kulture. U okviru rada fokus grupa su učestvovali i brojni pripadnici drugih srodnih naučnih disciplina: arhitekti, urbani ekonomisti, geografi, prostorni planeri, agrarni ekonomisti i antropolozi. Stoga se može reći da je u realizaciji projekta došao do izražaja multidisciplinarni i interdisciplinarni pristup.

Pored prvenstveno naučno–stručnog aspekta bilateralnog projekta, treba pomenuti i njegov širi značaj koji se odnosi na uspešnu saradnju između sociologa i drugih naučnika (intelektualaca) koji doprinose daljoj normalizaciji odnosa između Hrvatske koja je članica EU od 2013. godine i Crne Gore koja je u toku pregovora za članstvo u EU. Ideja o bratstvu i jedinstvu naroda i narodno-

sti spada u socijalističke „prečerizme“ i ne treba joj dalje težiti. Za današnje međuetničke i međunacionalne odnose na tlu bivše Jugoslavije dovoljno je da budu korektni i dobrosusjedski.

Osnovni cilj bilateralnog istraživanja jeste utvrđivanje socioprostornih sličnosti i razlika Zagreba i Podgorice i njihovih metropolitenskih područja, konkretnije upoređivanje socioprostornih pojava i procesa u ova dva glavna grada u kontekstu postsocijalističke transformacije hrvatskog i crnogorskog društva.

Istraživački timovi su u svom pristupu predmetu istraživanja pošli od činjenice da sve metropole postsocijalističkih (tranzicijskih) zemalja u manjoj ili većoj mjeri doživljavaju bitne socioprostorne promjene koje se ogledaju u: 1. preobražaju osnovnih principa društvene organizacije (privatizacija, tržišna privreda, višepartijska demokratija itd); 2. restrukturiranju društva povezanog sa nedovršenom socijalističkom modernizacijom i 3. uključivanju u svjetsku podjelu rada i moći na novim društvenim osnovama – globalizacija i glocalizacija.

Postsocijalistički urbani razvoj je, dakle, pod uticajem dvojakog procesa: globalizacije kao šireg i postsocijalističke transformacije kao užeg strukturalnog procesa. Urbana tranzicija podrazumijeva javnu politiku koja podstiče privatizaciju, razvoj tržišta, ekonomsko restrukturiranje u znaku deindustrijalizacije i rasta sektora usluga, kao i rastuću društvenu diferencijaciju. Najupadljiviji procesi socioprostornih urbanih promjena u ovakvom kontekstu su: 1. privatizacija stanova; 2. komercijalizacija gradskih historijskih jezgara; 3. pojačana rezidencijalna migracija; 4. rezidencijalna i komercijalna suburbanizacija, i 5. porast socioprostorne diferencijacije i segregacije.

Privatizacija je dominantni proces u formiranju tržišne privrede, kao i reformi urbane i stambene politike u postsocijalističkim gradovima. I u „realno postojećem“ državnom socijalizmu i u „samoupravnom socijalizmu“ vlasništvo je bilo podijeljeno između države i pojedinca: pravo na korišćenje nečega i ograničavanje toga prava, pravo na gradnju i ograničenje tog prava, pravo na prodaju i nametanje taksu na to pravo, pravo nasleđivanja i oduzimanje tog prava. U praksi pojedinih socijalističkih zemalja bilo je razlika u regulisanju ovih prava, ali je u svakoj od njih težište moći bilo na strani države.

Privatizacija je najviše uticala na promjene u stambenom sektoru i na komercijalizaciju gradskog prostora. Prodaja društvenih stanova je signalizirala definitivni slom društvenog vlasništva i pružanje mogućnosti, ranije teško zamislivim, radikalnim promjenama (Andrusz, Harloe i Szelenyi, 1997). Povraćaj punih vlasničkih prava nad stanovima bio je uslov bez koga ne može biti privatizacije i preduslov stvaranja tržišta na kome su stanovi mogli biti javno prodavani i iznajmljivani. Suština procesa privatizacije su vlasnička prava, tačnije povraćaj tih prava. Privatizacija i povraćaj vlasničkih prava su promijenili gradove utičući na sektor zakupa, porast rezidencijalne mobilnosti i socioprostorne diferencijacije i segregacije, kao i na dalji kvalitet postojećeg stambenog fonda. Deregulacija rente je u tom pogledu bila naročito značajna. Problem je u tome što privatizacija društvenog stambenog fonda ni u Zagrebu ni u Podgorici nije bila uspješna, a to još više važi i za privatizaciju industrijskih i drugih preduzeća.

Može se reći da su autori zbornika, manje ili više, vodili računa o shvatanju urbanog održivog razvoja kao razvoja koji „unapređuje dugoročno društveno i ekološko zdravlje gradova i naselja“ (Wheeler, 2005). Polazeći od ove definicije može se tvrditi da glavni pravci urbane održivosti podrazumijevaju sljedeće: 1. racionalnu, efikasnu upotrebu zemljišta; 2. manje automobila, bolji pristup javnom prevozu; 3. efikasnu upotrebu resursa, manje zagađenosti i otpada; 4. obnavljanje prirodnih sistema; 5. pogodnu okolinu za život i stanovanje; 6. održivu ekonomiju; 7. učešće i uključivanje građana u zajednicu, i 8. očuvanje lokalne kulture i tradicije.

Zagrebački i podgorički sociološki timovi su korektno primjenjujući kvantitativne i kvalitativne metode (anketiranje, fokus grupe i posmatranje) značajki proučili sljedeće bitne socioprostorne pojave i procese u metropolitanskim sredinama Zagreba i Podgorice: 1. urbane sisteme dva glavna grada; 2. profile, količinu moći, hijerarhiju i interesne saveze glavnih urbanih aktera (političara, privrednika, stručnjaka za prostor i građana) i njihovu ulogu u transformaciji gradskih javnih i privatnih prostora; 3. tranzicijski kontekst društvenih promjena i kvalitet života u zagrebačkoj i podgoričkoj mreži naselja; 4. specifične oblike obnove i revitalizacije Zagreba i Podgorice; 5. suburbanizacijske procese i kvalitet života u zagrebačkoj i podgoričkoj mreži naselja; 6. simboličke tekture postsocijalističke transformacije urbanih prostora Podgorice i Zagreba (kultura sjećanja, preimenovanje naziva ulica, bulevara, trgova, promjene u odnosu na staro i novo spomeničko nasleđe i memorijalije), i 7. stambene prakse i javne politike u Zagrebu i Podgorici u vezi sa stanovanjem u dvije poluperiferijske evropske zemlje kakve su Hrvatska i Crna Gora u kontekstu stambenih praksi i politika u zemljama razvijenog evropskog centra sa osvrtom na alternativna rješenja u domenu stanovanja od kojih je jedno socijalno-demokratsko rješenje karakteristično, primerice, za skandinavske zemlje (države blagostanja).

Knjiga je ilustrovana brojnim fotografijama koje ubjedljivo svjedoče i o sociološkim aspektima podgoričkog i zagrebačkog socijalnog prostora.

Treba istaći da je posebna pažnja posvećena razlikama između socijalističkog modela urbanizacije, socijalističke urbane i stambene politike, vidova urbane obnove i revitalizacije, socijalističke simbolike arhitekture gradova s jedne, i postsocijalističkog odnosno kapitalističkog, neoliberalnog modela urbanizacije, urbane obnove, suburbanizacije, komercijalizacije i konzumeracije Zagreba i Podgorice u svijetlu dominantnog „investitorskog urbanizma“, prevage privatnog nad javnim interesom i opštim dobrom. Jedan od zaključaka istraživanja o kome je riječ jeste da ni u Zagrebu ni u Podgorici u postsocijalističkom periodu politička elita nije definisala pojam javnog interesa i opšteg dobra, što je dovelo do korupcije i prećutne legalizacije uzurpiranih javnih prostora i dobara (netransparentni tenderi, itd.). Zbog toga neki autori postsocijalističko razdoblje u razvoju društava i gradova i sela nazivaju vremenom „političkog kapitalizma“, „divljeg kapitalizma“, „burazerskog kapitalizma“, „rudimentarnog kapitalizma“ i tome slično. Na socijalističku polumodernizaciju i/ili nedovršenu modernizaciju nastavlja se tranzicijska (kapitalistička) takođe polumoderniza-

cija i/ili nedovršena modernizacija. Na drugoj strani, prakse javnih gradskih, prigradskih i seoskih politika su obilježene porastom socijalne segregacije u prostoru odnosno povećanjem jaza između bogatih i moćnih s jedne i siromašnih i nemoćnih pojedinaca i grupa, s druge strane. Opšti zaključak istraživanja je dobro formulisala Anđelina Svirčić Gotovac napisavši „da su oba istraživana grada pokazala dosta sličnosti u procesu svoje preobrazbe, kako u ekonomskom i urbanističkom, tako i u demografskom pogledu. Obje zemlje također dijele mnoge sličnosti kao što su, primjerice, negativni demografski trendovi na nacionalnoj razini, ali i izražena centralizacija i hijerarhizacija glavnih gradova, s druge strane. Takva kretanja ne idu u prilog ravnomjernijeg razvoja sustava naselja pa tako ni ovdje istraživanih“ (Svirčić Gotovac, 2016b: 201). Ukratko, u Hrvatskoj se odvija proces zagrebizacije a u Crnoj Gori podgorizacije u smislu „koncentracije novca i moći u glavnim gradovima“ (Isto). Drugim riječima, u obje zemlje urbanizaciju karakteriše urbocentričnost i monocentričnost. S tim u vezi, obistinjuje se poznata Lefevrova teza o tome da je grad, osobito veliki grad, projekcija globalnog društva u prostoru.

Može se zaključiti da je knjiga *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* hvale vrijedan istraživački poduhvat na osnovu koga je osmoro autora napisalo tematski komplementarne radove i uspostavilo dobru korespondenciju između teorije i empirije, pokazalo zavidnu obaviještenost o relevantnim domaćim i stranim, teorijskim i empirijskim, ranijim i novijim istraživanjima i ponudilo nam, primjenom adekvatne metodologije, valjana sociološka tumačenja pojava i procesa i sadržajno bogate opise koliko dinamične i upadljive toliko i haotične i promašene (neuspješna privatizacija društvenog stambenog fonda, neuspješna privatizacija industrijskih firmi i sl.) postsocijalističke transformacije svakodnevnog kvaliteta života pojedinaca i društvenih grupa u zanimljivoj sociološkoj hronici o dva glavna grada. Na osnovu ovog istraživanja očigledno je da su i države i društva, kao i gradovi i ostala naselja, koji su bili predmet istraživanja, bremeniti raznim socioprostornim problemima, tj. da su u ozbiljnoj razvojnoj krizi. Zar to ne važi i za mnoge djelove kontinenta na kome živimo, pa i za mnoge djelove svijeta. Ali to ne znači da istraživanja ove vrste nemaju smisla. Naprotiv, budući da ona ne sadrže samo kognitivnu (saznajnu) i opisnu stranu već i kritičku, angažovanu (aktersku, akcijsku) stranu ukazujući na promašaje, ali i, što je važnije, na moguće razvojne alternative u smislu decentralizacije, policentričnosti i regionalne ravnoteže u okviru nacionalnih teritorija i Crne Gore i Hrvatske.

Vjerujem da će i čitalac uvidjeti da knjiga *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* svojim kvalitetom, sadržajnim bogatstvom, valjanom kritičnošću i nuđenjem alternativa doprinosi unapređenju sociologije kao nauke i struke u Crnoj Gori, Hrvatskoj i drugdje.

Da knjiga zaslužuje posebnu pažnju biće detaljnije pokazano na narednim stranicama tako što ću izložiti kratke prikaze koji su posvećeni razmatranju ključnih tema i problema kojima su se bavili svaki od osmoro istraživača realizujući bilateralni projekat vezan za postsocijalističku transformaciju Zagreba

i Podgorice, sa većom koncentracijom na crnogorsku odnosno podgoričku problematiku. Drugim riječima, na narednim stranicama su iznijeti uvidi u osnovni nalazi ponajviše crnogorskih sociologa Slobodana Vukićevića, Rada Šarovića, Gorana Čeranića, Obrada Samardžića i Predraga Živkovića, a zatim i hrvatskih sociologa Anđeline Svirčević Gotovac, Jelene Zlatar Gamberožić i Branimira Krištofića.

Prirodnost sela – Ogledi o crnogorskom selu

Obzirom da je ovaj broj časopisa *Sociološka luča* svojevrсна spomenica Ratka R. Božovića biću slobodan da se u narednom tekstu ukratko osvrnem na njegovu knjigu *Prirodnost sela – Ogledi o crnogorskom selu* koja se tematski uklapa u sociološko razmatranje ruralne i urbano-ruralne problematike u Crnoj Gori. Knjigu je izdao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nikšiću, 2010. godine a recenzirali su je poznati sociolozi Svetozar Livada i Milovan M. Mitrović.

Ratko R. Božović je ugledni, poznati i priznati sociolog koji je svoju darovitost decenijama pokazivao uspješno se baveći raznim sociološkim i antropološkim problemima, prvenstveno onim iz široke oblasti sociologije kulture i umjetnosti, aksiologije, sociologije sporta, sociologije postsocijalističke transformacije kao i sociologije sela. Sociološke pojave i procese je proučavao na temeljit i inovativan način. Isto tako, puno je uradio na institucionalizaciji sociologije u Crnoj Gori, Srbiji, Jugoslaviji i drugdje. Njegovu kreativnu ličnost obilježavala je profesionalnost i ljudskost – pisao je istinito, znalački i kritički, a znao je i da njeguje prijateljstvo i kolegijalnost. Svojim likom i djelom ostavio je neizbrisiv trag u crnogorskoj, srpskoj i jugoslovenskoj sociologiji.

Ovdje ću skrenuti pažnju na Božovićev doprinos sociologiji sela ili sociologiji ruralnog razvoja. Može se reći da je Božovićeva knjiga *Prirodnost sela – ogledi o crnogorskom selu* (2010) najbolja sociološka monografija o selu u Crnoj Gori, knjiga u kojoj je sabrao svoje brojne kvalitetne ogledе o selu i seljaštvu. Njegov pristup ruralnoj problematici je moderan i integrisan u najboljem smislu te riječi. Iako nije upotrebljavao noviji naziv *Sociologija ruralnog razvoja* on je u ogledima o crnogorskom selu i seljaštvu suštinski anticipirao aktuelnu posebnu sociološku disciplinu koja „proučava ruralni razvoj kao dugoročni i održivi proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promjena koje su kreirane radi dugoročnog blagostanja čitave zajednice“ (Vujović, 2016: 24). S tim u vezi, moglo bi se reći da je Božović anticipirao i Sociologiju okruženja kojom uspješno bavio Ljubinko Pušić (2014). On je tragao za odgovorom na pitanje da li u Crnoj Gori postoje potencijali da selo ne bude sudbina nego da bude izbor ne samo za seljane već i za ljude iz urbanih sredina. Božović nam objašnjava da „pod prirodnošću sela podrazumijevamo savremeno življenje, ali ne ono kakvo je danas, nego selo kao privlačnu 'oazu zdravog života' i to privlačnu ne samo za stalne stanovnike nego i za druge, posebno turiste“ (Božović, 2010: 7).

Božovićeva knjiga je sastavljena od sedam sledećih poglavlja (tematskih oblasti): 1. Ekologija i kultura življenja (svijest o ekologiji i kulturni kontekst, novi uslovi privređivanja i mogućnosti ekologije); 2. Selo između prirode i progressa (poremećaji seosko – prigradskog ambijenta, mogućnosti sela kao 'oaze zdravog života'); 3. Način života u ravničarskim selima Crne Gore (neke geografske specifičnosti Crne Gore, značenje 'načina života', osnovna obilježja načina života ravničarskih sela u Crnoj Gori, vrijednosne orijentacije stanovnika ravničarskih sela); 4. Nestajanje brdsko–planinskog sela u Crnoj Gori sa posebnim osvrtom na Goliju (nemotivisanost Crnogoraca za rad u poljoprivredi, tipično brdsko–planinsko selo u Goliji – opština Nikšić, potreba za revitalizacijom brdsko planinskog sela); 5. Oblici djelovanja inteligencije na selu u Crnoj Gori (nedoumice oko određenja pojma 'inteligencija', neke specifičnosti crnogorskog sela i relacije inteligencije prema selu); 6. Prostorna i socijalna (ne)pokretljivost mladih u selima Crne Gore (generacija mladih, pozicija mladih u selima Crne Gore u novijoj istoriji, neravnomjerna zastupljenost mladih u crnogorskim selima, kuda će i šta mogu mladi sa sela?); 7. Mogućnosti i oblici povratka „Građana“ selu u Crnoj Gori (prenaseljenost gradova i ravničarskih sela, selo kao dopuna materijalne egzistencije građana, povratak selu – bolji kvalitet života) (Božović, 2010: 5-6).

Svoje kompleksno razmatranje stanja i razvoja (transformacija) crnogorskog sela i seljaštva Božović zaključuje na proaktivan odnosno angažovan način: „Veoma je društveno opravdano svestrano izučavanje sela i sa njime poljoprivredne proizvodnje i to uopšte u svijetu, kako u onom najrazvijenijem tako i u onom najnerazvijenijem. U Crnoj Gori to zadobija posebno na značenju iz razloga prirodne pogodnosti za komplementaran razvoj poljoprivrede i turizma, kako primorskog (mediteranskog) tako i kontinentalnog (planinskog). A bez razvoja crnogorskog sela u 'novom ruhu', posebno brdsko–planinskog nema seoskog turizma kao ni etnoturizma i ekoturizma. Još kada je u pitanju deklarativno proglašenje Crne Gore ekološkom državom, onda je jasno da ona to treba postati u stvarnosnom smislu, gdje selo, poljoprivreda i uopšte privreda moraju zauzimati značajne oblasti koje se čuvaju i razvijaju. U tom smislu turizam zadobija značenje koje je bitno za ljudsko zdravlje i to ne samo biološko (fizičko) nego i duhovno (psihičko). Prema tome, 'udruživanje' u društvu razvoja poljoprivredne proizvodnje, naročito proizvodnje zdrave hrane, sa razvojem i oplemenjivanjem seoskog turizma ima u Crnoj Gori pogodno tle, što treba na najbolji način, iskoristiti“ (Isto: 14).

Urbani mega-projekt Podgorice

1. Poznati istraživač Slobodan Vukićević na filozofsko – sociološki način pristupa tranzicionoj problematici vodeći, pritom, računa o strukturnim promjenama u crnogorskom društvu i njegovim podsistemima (političkom, ekonomskom, kulturnom), kao i o stanju duha u vezi sa neoliberalizmom i glokalizacijom.

Konkretnije, u radu *Urbani mega-projekti Podgorice i Zagreba u vremenskim i prostornim dimenzijama crnogorskog i hrvatskog društva* Vukićević se bavi problemima: a) ruralnog i urbanog planiranja i projektovanja kao susreta prostora i vremena, b) idealno–tipskim sociološkim značenjem urbanih megaprojekata Podgorice i Zagreba, c) monopolizacijom i demonopolizacijom urbanog mega – projekta Podgorice i Zagreba, d) demonopolizacijom urbanog projekta Podgorice između tradicije i modernizacije crnogorskog društva, i e) monopolom „političkog vremena“.

Vukićević smatra da treba organizaciono politički razvijati društveni sistem koji integriše crnogorsko društvo na bazi: etnokulturnog identiteta svih subjekata uz razvoj interkulturalizma i jačanja patriotizma. Samo na ovim principima može se obezbjeđivati ontološka sigurnost porodice i perspektiva porodičnog života sa realnim izgledima za napredak pojedinih članova porodice u horizontalnoj i hijerarhijskoj društvenoj pokretljivosti. Autor ilustruje ovo stanovište ukazujući i na novu zamisao razvoja ruralnog prostora čija se racionalnost zasniva na korišćenju prirodnih uslova, racionalne proizvodnje, kvaliteta, perspektive i smisla porodičnog života novog tipa poljoprivrednog radnika – farmera.

On zaključuje da se neusklađenost dosadašnjeg razvoja pojedinih urbanih i ruralnih oblasti mora prevladati na bazi novih pristupa sadržanih u socijalnoj tržišnoj ekonomiji, a ne na monopolizaciji neoliberalne ekonomije koja apsolutizacijom tržišta pretvara sve u robu, pa i samog čovjeka tretira kao robu. Tvrdeći da negativne posljedice urbanih mega – projekata nijesu vezane samo za Podgoricu i Zagreb, već i za čitav prostor Crne Gore i Hrvatske, Vukićević ukazuje na drastične primjere negativnih pojava u Crnoj Gori, kao što su: Kombinat aluminijuma u Podgorici, Solana „Bajo Sekulić“ u Ulcinju i Dom revolucije (mastodont iz vremena političkog monopola u socijalizmu) u Nikšiću.

Izdvojiću još jedno Vukićevićevo racionalno gledište vezano za početak demonopolizacije Podgorice. Autor smatra da pritom „nisu dovoljni formalni postupci, kao što je proglašenje Cetinja za prijestonicu Crne Gore, već treba urbano – ruralni razvoj obogatiti i ravnomjerno rasporediti u čitavom prostoru Crne Gore, U tom smislu je na Cetinju preseljeno Ministarstvo kulture, Ministarstvo inostranih poslova i evropskih integracija, razvijaju se fakulteti umjetnosti – muzičke, likovne, dramske, obnavlja se aktivnost prvog pozorišta Crne Gore „Zetski dom“, na sjeveru Crne Gore se stvaraju uslovi za razvoj poljoprivrede i turizma i dr. Sve to će pratiti i ukupno vremensko oživljavanje svih prostora Crne Gore, što pretpostavlja stvarni život ljudi na tim prostorima. Bez te životne snage nema oživljavanja ni jednog prostora. Bez toga sadržaja nema se što urbano i ruralno planirati i projektovati. Vidjeli smo, bez tog sadržaja mnogi urbani i ruralni planovi i projekti ostaju prazni. Konkretno: nije dovoljno preseliti određena ministarstva na Cetinje, a da kadrovi žive i rade u Podgorici, da se „život“ ministarstava odvija u Podgorici. Jednostavno, prostor demonopolizacije urbanog mega-projekta Podgorice mora pratiti jedinstvo pro-

stora i vremena u oblastima: politike, ekonomije, kulture i socijale na čitavom prostoru Crne Gore. Ukoliko nema tog jedinstva, posledice demonopolizacije su pogubnije od monopolizovanog urbanog mega-projekta Podgorice, jer ostaju samo na uskom značenju političkog „profita“ u osvajanju vlasti, odnosno moći (Vukićević, 2016: 31).

Na kraju ovog sažetog prikaza iznijeću Vukićevićev zaključni stav koji se odnosi na glavne aktere socioprostornih urbanih i ruralnih promjena u Crnoj Gori, a glasi: „Neoliberalni koncept postsocijalističke transformacije proizveo je unutrašnje prestrukturiranje elite čija se moć zasniva na partijsko–privatizacionim monopolima, a ne na znanju, sposobnosti i preduzetništvu. Mega – projekti, urbani i drugi, su vlasništvo ove elite i podređeni su logici monopolskog vladanja prostorom i vremenom, ukupnim prirodnim i ljudskim resursima društva. Građani nijesu imali dovoljno sposobnosti ni spremnosti da vrše bitniji uticaj na tempo, smjer i karakter društvenih promjena uopšte, pa ni u domenu planiranja prostora. Očigledno, najveća odgovornost za negativne posljedice urbanih mega – projekata, a i drugih, snose institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, koje imaju odlučujuću ulogu, kako u konstruktivnoj fazi i izgradnji društvenog sistema, tako i u regulatorno organizacionoj fazi njegovog funkcionisanja“ (Vukićević, 2016: 38).

Suburbanizacija i kvalitet života u podgoričkoj mreži naselja

2. U svom radu *Suburbanizacijski procesi i kvalitet života u podgoričkoj mreži naselja* Rade Šarović autoritativno izlaže rezultate proučavanja problema suburbanog područja Podgorice koje karakteriše deruralizacija, potpuna ili djelimična deagrarizacija, starenje stanovništva i depopulacija sve do gašenja sela, s jedne, i stihijna stambena i poslovna izgradnja koja rezultira degradacijom prostora i njegovog urbanog identiteta, s druge strane.

Tokom socijalističkog perioda u Crnoj Gori (1945-1991) došlo je do smanjenja učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu za više od 8 puta, sa 76% na 10%.

U svom istraživanju Šarović je pošao od osnovne hipoteze da dobro ili loše opremljena naselja, nejednako zadovoljavaju svakodnevne potrebe stanovnika naselja ili susjedstava, tj. imaju smanjenu ili zadovoljavajuću upotrebnu vrijednost. To znači da kvalitet svakodnevnog života u mreži suburbanih naselja (predgrađa) zavisi od sledećih infrastrukturnih uslova: komunalne infrastrukture, javnog vodovoda i elektrifikacije, prodavnice prehrambenih proizvoda, vrtića, osnovne škole, pošte, doma zdravlja, bolnice, dostupnosti javnog saobraćaja, javne rasvjete, parkova, zbrinjavanja otpada i smeća, centara za kulturu, itd. „Pojedine lokacije i nova stambena naselja pokazuju koliko su određene institucije ili javni sadržaji nužno potrebni za funkcionisanje svakodnevnog života i koliko podižu ili smanjuju njihov ukupni kvalitet života (Šarović, 2016: 46).

Podgorica je najveći grad u Crnoj Gori koji se nalazi na vrhu piramidalne organizacije crnogorskih gradova i drugih naselja. Zato bi se moglo reći da je Crna Gora urbocentrična. Podgorica danas, kao državni i regionalni centar Crne Gore zahvata oko 1500 kilometara kvadratnih, odnosno 10,7% crnogorske teritorije. Na toj površini živi 187.085 stanovnika, što predstavlja 30% ukupnog crnogorskog stanovništva. Na teritoriji glavnog grada nalaze se dvije gradske opštine (Tuzi i Zeta) i 141 seosko naselje sa 66 mjesnih zajednica.

Uočljive su značajne sociodemografske razlike između urbanog i ruralnog dijela Podgorice. Nasuprot velikog priliva stanovništva u 20% ukupnog broja naselja podgoričke opštine izražena je stalna tendencija smanjenja rasta stanovništva. To se prije svega odnosi na naselja kraškog predjela sa lošim hidrološkim i agrarnim uslovima.

Cjelovito posmatrano, Podgorica je već šezdesetih godina minulog vijeka postajala primarni grad u Crnoj Gori sa koncentracijom industrijskih i terciarnih usluga (političkih, ekonomskih, kulturnih) koji je privlačio radnu snagu, zbog čega je došlo do „demografske erozije u mnogim selima kraškog predjela podgoričke opštine“ (Šarović, 2016).

Autor ukazuje na jak migracioni talas koji je sela u podgoričkoj okolini pogodio tokom postsocijalističke transformacije. Prema rezultatima Popisa 2011. godine, poslednjih godina je usled doseljavanja zabilježen rast stanovništva ne samo u naseljima sa minimalnim procentima poljoprivrednog stanovništva, kao što su Tuzi, Velje brdo, Donji Kokoti, već i u naseljima sa većim procentima poljoprivrednog stanovništva poput Omerbožovića, Golubovaca, Mojanovića i dr. Uz to, Šarović svojim nalazima pokazuje da se više od polovine ispitanika iz ruralnih područja, bježeći od teškog života u planinskim selima centralnog i sjevernog dijela Crne Gore, doselilo u okolinu glavnog grada u posljednje dvije decenije (Šarović, 2016: 50).

Šarović svoje veoma informativno istraživanje zaključuje sledećim uvidima i nalazima: Podgorica danas predstavlja prostorno heterogenu sredinu sa nizom problematičnih specifičnosti. S jedne strane, u poređenju sa prigradskim i gradskim naseljima, selo je infrastrukturno, institucionalno i kulturno zaostalo što mu značajno smanjuje upotrebnu vrijednost kada je u pitanju kvalitet života ljudi. Tako, znatno više od polovine sela u okolini Podgorice nema ambulantu, niti bilo kakav vid zdravstvene zaštite, ispod polovine je i broj onih sela koja nemaju domove kulture ili neke kulturne centre, dok se broj sela sa školama i vrtićima značajno smanjuje. Ako se ovaj trend nastavi, prognozira Šarović, velika većina sela će ubrzo biti bez bilo kakvog obrazovnog centra i seljani će svoje mjesto pod suncem tražiti bliže urbanom dijelu grada. Međutim, ipak je najveći problem ruralnih zajednica njihovo dramatično loše demografsko stanje. Starenje stanovništva, sve manji broj vitalnih (održivih,) porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, kao i depopulacija pojedinih sela u okolini Podgorice su generalno gledano gorući problemi ruralnog (ne)razvoja Crne Gore.

S druge strane, uprkos tome što urbana sredina posjeduje sve ustanove potrebne za kvalitetan svakodnevni život ljudi, ona ne zadovoljava neke potrebe

svojih stanovnika. Mnogi, naime, smatraju da nakon rušenja velikog broja „kulturnih mjesta“ stare Podgorice i starog Titograda (hotela „Crna Gora“, na primjer) renovirani ambijenti današnje Podgorice „nemaju dušu i karakter“. Razvoj savremene Podgorice prati urbana centralizacija i konstantna promjena gradskih funkcija. Nelegalna gradnja postaje sve zastupljenija u prigradskim zonama grada, te se Podgorica širi i razvija haotično bez značajnije državne i društvene kontrole.

U budućnosti, kako navodi Šarović, konceptom prostornog razvoja Podgorice predviđeno je stvaranje nove mreže naselja. Po tom planu Podgorica će ostati centar državnog značaja sa određenim međunarodnim funkcijama. Golubovci i Tuzi se prepoznaju kao centri opštinskog značaja, dok će značajni lokalni centri biti Ubli i Lijeve Rijeka, odnosno Stijene, Baloči, Barutana, Donji Kokoti, Dinoša, Fundine, Bioče i Veruša. Mapa podgoričke mreže naselja izgleda veoma inspirativno (kao i još neizgrađeni autoput). Koliko će od predviđenog i planiranog u budućnosti biti i realizovano, ostaje da se analizira nekim budućim istraživanjem.

Urbana obnova i revitalizacija Podgorice

3. Jelena Zlatar Gamberožić je autorka solidnog rada *Aspekti specifičnih oblika urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici* u okviru koga se posebno bavi Podgoricom, što je komplementarno sa maločas prikazanim Šarovićevim radom.

Zlatar Gamberožić polazi od osnovne hipoteze da je u središtima postsocijalističkih gradova Zagreba i Podgorice, zbog sličnih socioekonomskih i političkih prilika nakon 2000. godine došlo do sličnih (pretežno negativnih) aspekata urbane obnove i revitalizacije (Zlatar – Gamberožić, 2016: 74).

Autorka znalački izdvaja sledeće ključne aspekte urbanističkog razvoja na prostoru crnogorskog glavnog grada:

- narušavanje odnosa privatnog i javnog prostora u korist privatnog prostora
- pokoravanje arhitekture, urbane obnove i revitalizacija tržišta i globalizaciji
- gubljenje identiteta grada
- slabljenje uloge urbanističkih planova
- prevelika gustina izgradnje (preizgradnja) i nepolicentričan/nefunkcionalan urbani razvoj
- nemoć stručnih i civilnih aktera (Zlatar – Gamberožić, 2016: 65).

Autorka stručno predstavlja buduće smjernice urbanističkog planiranja u Podgorici.

Tabela 4.
Najvažnije odrednice daljnjeg planiranja i urbane obnove Podgorice

PODGORICA: opšte odrednice	Uloga i položaj urbanih aktera	Pravno-političke i financijske odrednice	Tehničke odrednice
– uključivanje transdisciplinarnosti u planiranje – jasna vizija daljnjeg razvoja grada – planiranje nezavisno od tržišnih uslova – očuvanje identiteta grada – očuvanje javnog interesa i kvaliteta života stanovnika – osnaživanje i koncentrisanje na polufunkcionalni razvoj	– povećanje moći i uključenosti civilnih aktera u procese planiranja grada – edukacija civilnih aktera o urbanističkim i ekološkim pitanjima – uključivanje stručnih aktera u procese donošenja odluka – interdisciplinarno planiranje i osmišljavanje urbanih projekata – regulisanje opsega i dosega moći ekonomskih aktera	– regulisanje pravnog od strane državnog sistema – zakonsko/pravno sprovođenje urbanističkih planova – osmišljeno i institucionalizovano javno – privatno partnerstvo – kontrola sprovođenja urbanističkih planova i projekata – osnaživanje političnog planiranja grada	– osmišljavanje i kreiranje urbanističkog planiranja urbanog dizajna – izbjegavanje poguščavanja i preizgradnje grada (situacije: „bloka u bloku“) – vođenje računa o usklađivanju starih i novih struktura u gradu – očuvanje, osmišljavanje i stvaranje novih javnih prostora – podsticanje i ostvarenje investicija u održivi razvoj i urbana regeneracija – aktiviranje državnih institucija po pitanju <i>brownfield</i> površina

Socioprostorne promjene i kvalitet života u podgoričkoj mreži naselja

4. Goran Čeranić je napisao veoma dobar i dokumentovan rad pod naslovom *Tranzicijski kontekst društvenih promjena i kvaliteta života u podgoričkoj mreži naselja* baveći se razvojnim problemima tokom: a) socijalizma, b) postsocijalizma c) urbanim promjenama u postsocijalizmu, d) kvalitetom života (materijalni prihodi, stanovanje, opremljenost domaćinstva), e) podgoričkom mrežom naselja.

U Čeranićevom radu se najviše raspravlja o rezultatima anketnog istraživanja kvaliteta života u podgoričkoj mreži naselja (iz 2015. godine), i pravi

poređenje sa rezultatima koji su dobijeni za zagrebačku mrežu naselja (iz 2014. godine).

Znalački i kritički analizirajući postsocijalističku transformaciju u Crnoj Gori Čeranić je ustanovio da je olovnih 1990-ih godina došlo do pada privrednih aktivnosti i zaposlenosti, kao i zarada i životnog standarda građana. Društveni bruto proizvod po glavi stanovnika u Crnoj Gori je manji u 1996. godini za 49% u odnosu na 1989. a za 47% u ukupnom izrazu. Crna Gora je 1989. imala 2380 američkih dolara DBP po glavi stanovnika, da bi ta vrijednost pala na 1244 dolara, čime je došla na granicu prelaza u niskodohodovne zemlje. Društveni proizvod je bio prepolovljen, a realne zarade desetkovane (Čeranić, 2016).

U osiromašenoj privredi, redukovana je i lična potrošnja, dok su zarade postale socijalna kategorija. U periodu hiperinflacije 1993. godine „bukvalno je vođena borba za preživljavanje“. Prva i najočeglednija promjena u tranzicijskom periodu došla je do izražaja u području rada i visoke nezaposlenosti.

Građanski rat koji je uslijedio učinio je situaciju mnogo težom i složenijom. Vladajuća grupacija u Crnoj Gori zadržala je svoj položaj zamjenom socijalističkog legitimacijskog položaja nacionalističkim (Čeranić, 2016). Granica između politike i *biznisa* je postala sasvim nevidljiva jer se politički položaj i državni resursi koriste za lično bogaćenje. Zato i ne čudi što *The Economist* svrstava crnogorske političke lidere među najbogatije u Evropi (Isto). Dominantna ekonomska politika je proizvela visoke društvene nejednakosti sa širokim društvenim implikacijama uključujući: javne proteste, štrajkove i druge vidove kolektivnog i pojedinačnog nezadovoljstva. Čeranić posebno ističe podatak da je nejednakost u crnogorskom društvu mjerena odnosom potrošnje po 10% najsiromašnijih i najbogatijih stanovnika, najveća u regionu. Istraživanje crnogorske kancelarije Programa ujedinjenih nacija za razvoj (UNPD) pokazuje da bogati u Crnoj Gori troše osam puta više nego siromašni (Čeranić, 2016).

Naš autor zaključuje da je sve što je navedeno a što se dešavalo u postsocijalističkom periodu na crnogorskom prostoru uslovalo da je i današnja struktura lične potrošnje većine stanovništva CG ima obrise koji su karakteristični za nerazvijene zemlje.

Razmatrajući urbane promjene u postsocijalističkoj Crnoj Gori, Čeranić pokazuje da je uprkos optimističkim nadanjima postsocijalistička transformacija postala dugotrajan i težak proces. U uslovima sveopšte krize, strategija preživljavanja postaje dominantna, a raste značaj dualne ekonomije i mješovitih seoskih domaćinstava. Neuspješnu deindustrijalizaciju (privatizaciju) zamijenila je terciarizacija u vidu bujanja malih i srednjih preduzeća. Međutim, bez obzira na veliki broj novootvorenih malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori (preko 20 000 firmi od kojih je 30% registrovano u Podgorici), ona ne uspijevaju da apsorbuju sve one koji su izgubili posao u društvenom/državnom sektoru. Proces privatizacije je doveo do predstečajnog stanja veliki broj preduzeća koja su zapošljavala veći dio radne snage. Očekivalo se da će se gubitak radnih mjesta kompenzovati kroz otvaranje novih radnih mjesta u malim i srednjim preduze-

ćima u privatnom vlasništvu, ali ta dinamika nije bila dovoljno intenzivna (Ćeranić, 2016).

Kao rezultanta porasta nezaposlenosti u postsocijalizmu brojni građani su bili primorani da se bave sivom ekonomijom. Drugim riječima, uglavnom nelegalna i polulegalna prodaja postale su neophodne da bi se preživjelo.

Ćeranić ističe da tranzicijski preobražaj nije uslovio samo porast nejednakosti između pojedinih djelova grada („centar, poluperiferija, periferija“), već se te razlike manifestuju između samih gradova i regija u okviru države. U Crnoj Gori te razlike se pokazuju kada se uporedi Sjeverna, srednja i Južna regija (geografska, a ne samo administrativna podjela). To je posebno uočljivo ako poredimo broj siromašnih građana u naznačenim regijama: geografski gledano, najugroženiji su stanovnici sjevera Crne Gore čija stopa siromaštva iznosi 19,3%, i gdje živi 45% siromašnih. U centralnoj regiji gdje je stopa siromaštva 10,8%, živi oko 19% siromašnih. U Južnom dijelu Crne Gore, gdje je stopa oko 8,8% živi oko 19% siromašnih. I brojni drugi pokazatelji ukazuju na zaostajanje Sjevernog regiona (dohodak po glavi stanovnika, emigracija isl.).

Razlike nijesu očigledne samo između regija, nego i između pojedinih gradova koji pripadaju istoj regiji. Primjera radi, usporeniji je razvoj Nikšića i Cetinja u odnosu na Podgoricu. Nikšić je u socijalističkom periodu bio industrijski centar i predstavljao industrijsko središte cijele Crne Gore, međutim, kao što je to situacija i u drugim državama, najgore su prošla upravo industrijska središta.

Došlo je, dakle, do transformacije mreže gradova u Crnoj Gori u vidu stvaranja nove prostorne distribucije kapitala kao i kontrolnih funkcija i mjesta odlučivanja. Ćeranić smatra da Crnu Goru odlikuje stroga centralizacija, jer se svi profitabilniji procesi koncentrišu u Podgorici (Ćeranić, 2016: 118). O takvom trendu svjedoče i konkretni podaci, dok konkretna zarada u Cetinju iznosi 300 evra, ona je u Nikšiću 462 evra, a u Podgorici 535 evra. Te razlike postaju još očiglednije ako uporedimo indeks razvijenosti koji za opštinu Cetinje iznosi 74,95, za Nikšić 95,03, a za Podgoricu 141,13 (Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020, 2014). Može se zaključiti da u nedostatku politike ravnomjernog razvoja dolazi do pojačane polarizacije, kao i do promjene u regionalnim razlikama.

Da bi što potpunije predstavio razlike u stepenu razvijenosti gradova Ćeranić nas obavještava o cijenama stambenog prostora. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku CG cijena stambenog prostora u velikoj mjeri varira od grada do grada, dok je u Budvi prosječna cijena kvadratnog metra stana u 2015. godini iznosila 1890 evra, ona je u Podgorici bila 1200 evra, a u Nikšiću 595 evra. Ovi podaci govore i o tome u kojoj je mjeri svaki od postojećih gradova poželjno mjesto za život. Budući da moć upravlja urbanim razvojem, Ćeranić je u pravu kada piše da će (ne)ravnomjerni razvoj regija i gradova zavisiti od načina na koji politička i ekonomska elita budu tretirale crnogorski socijalni prostor.

Ćeranić zaključuje da je postsocijalistička transformacija Podgorice išla u pravcu centralizacije ekonomske i političke moći. Međutim, Podgorica u ovom

smislu nije izuzetak jer je i u drugim postsocijalističkim državama postoji piramidalna organizacija gradova i neravnoteža u regionalnom razvoju odnosno razlike u rasporedu teritorijalnog kapitala. Ova diferencijacija uslovljena je prostornom alokacijom kapitala i grupisanjem upravnih funkcija i mjesta odlučivanja u velikim gradovima. Podgorica je više od ostalih crnogorskih gradova doživjela socioprostorne promjene kako u odnosima prema ostalim gradovima, tako i u odnosu prema unutrašnjosti države u cjelini.

Prelaskom na tržišne uslove privređivanja došlo je do povećane društvene diferencijacije i segregacije. Naš autor je svojim istraživanjem pokazao da je došlo i do značajnih odstupanja unutar same mreže podgoričkih naselja. Uzimajući u obzir indikatore na osnovu kojih je procenjivao kvalitet života on je uočio značajne razlike između domaćinstava koja žive u različitim tipovima naselja. Klasna diferencijacija je dobila svoj prostorni izraz počev od zaseoka i sela, preko pretežno radničkih naseobina, slamova, etničkih (romskih) enklava, preko novih stambenih naselja srednje klase do luksuznih kuća i stanova moćne i bogate nove „stambene klase“.

Poredeći rezultate za podgoričku i zagrebačku mrežu naselja Čeranić je zapazio određene sličnosti ali i značajna odstupanja kad su u pitanju pojedini indikatori. Prihodi, kao jedan od osnovnih pokazatelja kvaliteta života, su u prosjeku znatno veći kod domaćinstava iz zagrebačkih naselja. To je i očekivano s obzirom da su hrvatska domaćinstva i u bivšoj Jugoslaviji imala veće prihode od crnogorskih domaćinstava, a te razlike su se u tranzicionom periodu još više produbile. Međutim kad je riječ o drugim indikatorima, koje je Čeranić istraživao (karakteristike stana, opremljenost domaćinstava) te razlike nijesu došle do izražaja u značajnijoj mjeri.

Transformacija stanovanja na primjeru Zagreba i Podgorice

5. Primjenjujući složen i specifičan pristup temi, u komparativnom kontekstu mnogih evropskih zemalja, razmatrajući različite modele javnih stambenih politika i tragajući za alternativama postojećoj stambenoj praksi u Hrvatskoj i Crnoj Gori Branimir Krištofić je napisao uspješan rad *Tranzicijska preobrazba stanovanja na super-periferiji Evrope. Razmatranje teme na primjeru Zagreba (Hrvatska) i Podgorice (Crna Gora)*.

Krištofić polazi od teze da postsocijalističke zemlje pripadaju tzv. rudimentarnom liberalnom tipu države blagostanja, koji odlikuje visok udio stanara kao privatnih vlasnika i nizak udio institucionalne brige o stanarima. Prema udjelu stanara vlasnika postsocijalističke zemlje daleko premašuju zagovornike neoliberalnog modela tržišta, kao što je, primjerice, Britanija (Krištofić, 2016: 139). Stoga autor ukazuje na potrebu razmatranja alternativnih modela stambene politike. On smatra da je ubrzanom privatizacijom državnog/društvenog stambenog fonda propuštena mogućnost razvijanja socijalnog stanovanja. Država i društvo su se potpuno povukli iz domena stanovanja. Tako je društveno pitanje stanovanja preobraženo u privatni interes pojedinca (Krištofić, 2016: 154).

Krištofić više nego ostali autori upoređuje urbane i stambene politike u Zagrebu i Podgorici sa takvim politikama zemalja članicama EU i kandidatkinjama za to EU. On je ubjedljivo pokazao da je riječ o složenom tranzicijskom preobražaju koji uključuje prijelaz iz socijalizma u kapitalizam i preobražaj centralno – planske u tržišnu ekonomiju, kao i kretanje ka postmodernim gradovima i premještanje sa „superperiferije na običnu periferiju Evropske Unije“ (Krištofić, 2016: 160). U toj postsocijalističkoj transformaciji najviše profitiraju glavni gradovi, pa tako i Podgorica i Zagreb.

Autor prihvata podjelu koju je razvio Esping Andersen, polazeći od odnosa politike i tržišta, i razlikuje tri modela: socijaldemokratski, korporativni i liberalni. Socijaldemokratskom modelu koji se zasniva na „jednakosti visokog blagostanja za sve“ odgovaraju Švedska, Norveška i Danska s visokim učešćem socijalnog i privatnog zakupa. S druge strane, korporativne države blagostanja „načelno izbjegavaju sadašnju opsesiju slobodnim tržištem i komodifikacijom (privatizacijom) i nastoje povezati i pojačati prava vezana za različite klase i profesije i u tu svrhu su voljne zamijeniti tržište kao osigurača blagostanja“ (Krištofić, 2016: 158). Arhitijski primjer je Njemačka, a tu još spadaju Austrija, Holandija i Francuska. Te zemlje imaju najpravnomjernije zastupljena sva tri oblika stanovanja.

Liberalne države blagostanja ne osiguravaju ništa više „od 'sigurnosne mreže' limitiranih beneficija za one s najnižim prihodima i radničku klasu zavisnu od države“ (Krištofić, 2016: 158). Tom modelu pripadaju SAD, a u Evropi Britanija i Irska. Prema izvještaju EUROSTAT-a za 2014. godinu u Britaniji je 64,8% stanova u vlasništvu stanara.

Esping – Andersenovom „trojstvu“ koji države blagostanja raspoređuje u tri kategorije, dodata je i četvrta kategorija – rudimentarna država blagostanja. Toj grupi pripadaju Grčka, Portugalija i Španija koja se „razvija prema liberalnom modelu“, te Italija koja ležerno uokviruje rudimentarna i korporativna obilježja države blagostanja. Te su zemlje slične liberalnim državama blagostanja, ali su beneficije mnogo manje, a ponekad ih uopšte nema. To, ustvari znači da su navedene države preuzele liberalne principe vlasništva i slobodnog tržišta, ali ne i socijalne principe države blagostanja.

Na drugoj strani, Krištofić navodi rezultate Evropskog istraživanja o kvalitetu života (EQLS) iz 2012. godine koje je osim članica EU obuhvatilo i zemlje kandidate, pa tako i Crnu Goru.

Pored ostalog, naš autor pokazuje da su zemlje poređane prema visini BDP-a *per capita* u odnosu na prosjek EU, koji se računa kao 100. Prvo mjesto pripada Luksemburgu, a posljednje Makedoniji, koja ima otprilike osam puta manji BDP *per capita* od Luksemburga. Ali Makedonija ima najviše ispitanika, čak 92,3%, koji stanuju u kući ili u stanu u kojem su vlasnici. Najmanje je vlasnika koji stanuju u kući ili u stanu u Nemačkoj (39,3%), koja ima zamalo četiri puta veći BDP *per capita* od Makedonije. U Njemačkoj je najviše podstanara (36,3%), a najmanje ih je u Srbiji (0,8%), Mađarskoj (2,3%) i Makedoniji (2,4%). Na taj način postsocijalističke zemlje snažno potvrđuju hipotezu

postavljenu analizom stanovanja zemalja zapadne Evrope prema kojoj je „odnos između vlasništva doma i visokog BDP-a obrnuto proporcionalan, dok je odnos između zakupljivanja i BDP-a *per capita* upravo proporcionalan“ (Krištofić, 2016: 155).

Ukratko, to znači da što je zemlja siromašnija (sve postsocijalističke zemlje su ispod prosjeka BDP-a *per capita* EU) ima više vlasnika stana i manje mogućnosti za zakup socijalnog ili privatnog stana. Hrvatska je dobar primjer za siromašne zemlje. Ako se pak živi u bogatoj zemlji, više je mogućnosti izbora između triju oblika stanovanja. Eksperimentalni primjer je Njemačka sa 39,3% vlasnika, 21,8% socijalnih stanova i 36,3% privatnih zakupnika.

No Crna Gora je više izuzetak nego pravilo. Iako ima vrlo nizak BDP, ima i za postsocijalističke zemlje nizak udio stanara (69,2%), otprilike kao i bogati Island ili Finska, solidan udio (10,9%) podstanara i najveći procenat stanara koji plaćaju najamninu (16,2 %). No, kako piše Krištofić, prisjetimo li se podataka o 11,4% stanara u Crnoj Gori za koje ne postoje podaci o vlasništvu razne su opcije moguće (Krištofić, 2016: 157). Ovaj posljedni podatak se vjerovatno odnosi na nosioce veoma raširene bespravne stambene izgradnje.

Krištović dodaje i podatke da u samo 11 proučavanih zemalja manje od 10% stanara ima problema s plaćanjem komunalija. U četiri zemlje više od trećine stanara kasni sa plaćanjem komunalija ili ih nije platilo u poslednjoj godini: u Grčkoj (39,6 %), na Kipru (37,1%), u Srbiji (36,8 %) i u Crnoj Gori (35,9%).

Krištofić navodi i još jedan zanimljiv podatak o kome piše: „Ako je neka mjera blagostanja mogućnost da se bez problema svaki mjesec spoji kraj s krajem, onda je od svih postsocijalističkih zemalja blagostanje najveće u Crnoj Gori jer to svaki mjesec uspije izvesti 53 odsto Crnogoraca“ (Krištofić, 2016: 161). Moj komentar je da mnogobrojni Crnogorci možda na taj način sprovode svoju strategiju svakodnevnog preživljavanja misleći pritom na svoju staru izreku „Ne daj bože što se trpjeti može“.

Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije Podgorice i Zagreba

6. Obrad Samardžić i Predrag Živković su autori uspješnog rada pod naslovom *Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije urbanog prostora (Podgorica – Zagreb)*.

Teorijski okvir ovog rada se oslanja na gledišta Mišela Fukoa, Tadora Kuljića, Srđana Radovića i drugih autora. Ključne riječi u radu su: postsocijalistička transformacija, socijalizam, postsocijalizam, Podgorica, Zagreb, prostor, trgovi, identitet, ideologija.

„Kada je u pitanju simbolička transformacija prostora u periodu postsocijalizma, ona je na svojevrsan način predstavljala '(re)eternalizaciju predsocijalističkog perioda, tj. predstavljala je proces u kome su nove političke elite nastojale razgraditi socijalističku problematiku, kako bi ugradili 'svoje' viđenje 'vremena' i kao takvo ga utisnuli u teksturu urbane toponimije. Budući da je

socijalizam bio proglašen ne žrtvom, već 'dželatom' istorije, sledstveno, postsocijalističko stanje duha je s malo sluha gledalo na socijalizam, što je za posledicu imalo nekritičko odbacivanje svih tekovina starog sistema, tj. njegovu temeljnu (ne samo ideološko – političku i ekonomsku, već i kulturno – simboličku razgradnju. Snažni procesi preimenovanja naziva ulica, trgova i bulevara na tlu država bivšeg SFRJ-a, još jednom su pokazali da se prostor ne može tumačiti kao 'prazna posuda', već se njegova unutrašnja simbolička struktura mora pažljivo iščitati kako bi se bolje razumjela i 'priroda' društvenih sistema. Ovaj tekst otkriva da je urbani prostor Podgorice i Zagreba početkom 1990-ih bio polje snažnog sukoba između 'okoštale prošlosti', 'ranjive sadašnjosti' i 'trome' budućnosti (Samardžić, Živković, 2016: 169-170).

U postsocijalizmu se, smatraju naši koautori, odvijaju dva procesa: *revizija prošlosti i promjena simbola u javnom prostoru*.

Todor Kuljić smatra da su revizija prošlosti i nova organizacija sjećanja imale za cilj da se nacionalni identiteti očiste od komunizma, jer su ova dva sadržaja preko noći postala nespojiva iz razloga što se vlastita nacija nastojala predstaviti kao žrtva komunizma. S tim u vezi Kuljić ističe da je krajnja odgovornost za nedjela komunista bila projektovana na druge nacije: u baltičkim republikama, Poljskoj i Ukrajini na Ruse, u Hrvatskoj na Srbe, u Srbiji na Hrvate i Tita, itd (Samardžić, Živković, 2016: 170). Krajnja posljedica ovih procesa, prema Kuljiću, jeste raspad jugoslovenskog i socijalističkog identiteta, a „prostor popunjava nacionalno i konfesionalno, lično i grupno samopojmanje (Isto).

Samardžić i Živković pažljivo, iscrpno i sa sociološkom maštom (R. Mils) pišu o Podgorici. Oni navode da je glavni grad Crne Gore 2. aprila 1992. godine nakon održanog referenduma o promjeni imena grada ponovo dobio svoje staro ime – Podgorica (Samardžić, Živković, 2016: 180-181). Dekomemoracija Titovog lika nastavljena je u Cetinju, gdje je glavni cetinjski trg – „Trg maršala Tita“ preimenovan u „Trg kralja Nikole“. Tako je započeo i intezivan trend restauracije pamćenja na dinastiju Petrovića: monumentalni spomenici („kralja na konju) postavljeni su na „Trgu Slobode“ u Nikšiću, potom u Podgorici na „Bulevaru Svetog Petra Cetinjskog“ preko puta zdanja crnogorske skupštine. Osim toga, „Kardeljev trg“ u „Blok 5“ preimenovan je u „Trg Kralja Nikole“, da bi se kraljevo ime 2004. godine „preselilo“ u centar grada, dok njegov bivši trg u „Blok 5“ dobija novo ime po narodnom heroju Nikoli Kovačeviću. Okolne ulice u pomenutom bloku „shodno tadašnjim identitetskim političkim narativima o srpsko – crnogorskom zajedništvu, dobile su nazive, kao što su „Vijenac kosovskih junaka“, „Prolaz Arsenija Černojevića i dr.“ (Samardžić, Živković, 2016: 181).

Nakon 2000. godine kroz politiku postepenog razlaza sa Srbijom (ukidanje SRJ-a, a potom i SCG-a) te sa usponom narativa o državnom statusu koje su ujedno pratile i nove politike o njenoj nacionalnoj samobitnosti, došlo je i do povećane promjene u arhitekturi Podgorice. Prvi opsežniji talas o promjeni urbanih hodonima sproveden je 2004. godine u vidu 10 novih naziva. Centralni podgorički trg koji je nosio ime po vladarima iz dinastije Crnojević i Petrović

dobili su zajednički naziv. Primjerice, „Nemanjina obala“ spojena sa „Bulevarom Lenjina“ dobili su zajednički naziv „Bulevar Svetog Petra Cetinjskog“, dok su ulice „Moše Pijade“ i „Jola Piletića“ preimenovane u „Bulevar Ivana Crnojevića“, itd (Samardžić, Živković, 2016: 182-183).

Sa druge strane snažniji proces „detitoizacije“ Podgorice odigrao se 2005. godine kada su ulice „Titovog Velesa“, „Titove Korenice“, „Titovog Vrbasa“ i „Titoužička ulica“ preimenovane u ulice „Generala Sava Orovića“, „Vladike Vasilija Petrovića“, „Andrije Paltašića“ i „Jelene Balšić“.

Ali ovim preimenovanjima Podgorica nije u potpunosti „detitoizovana“, jer je novoizgrađeni bulevar koji se prostire duž naselja Stari aerodrom kao jedna od centralnih tranzicionih saobraćajnica glavnog grada ponio ime Josipa Broza Tita. Koautori bilježe da ni u Hrvatskoj Tito nije nestao sa svih ulica i trgova koji su po njemu nazvani u toku socijalizma. Pored zagrebačkog „Trga maršala Tita“, njegovim imenom su nazvani trgovi u Rijeci i Velikoj Gorici kao i „Titov park“ u Puli.

Jedna od uočenih razlika između Podgorice i Zagreba jeste da u odnosu na Zagreb „glavni grad Crne Gore na tablama nije u velikoj mjeri doživio ’ispiranje socijalizma’, štoviše nazivi koji su povezani sa vrijednostima, ličnostima i događajima socijalističkog sistema i danas su među najbrojnijim nazivljima u gradskom tekstu. Međutim, iako Podgorica nije ’isprala socijalizam, sa tabli svojih ulica, ipak je bitno isprala ’mozak grada’ od socijalističkih (ho)donima, jer su ’glavne’ i ’najviđenije’ ulice i trgove zaposjeli dinasti kuće Petrovića i (ho)donimi povezani sa važnom nacionalnom simbolikom. Odigrao se proces „’pomjeranja’ ulica koji se može protumačiti kao proces, „prelagivanja simbola po novim ’nacionalnim prioritetima’, jer su [...] dekomemorisani borci NOR-a redovno dobijali svoje ulice u drugim gradskim četvrtima“ (Samardžić, Živković, 2016: 185). Pored toga, Samardžić i Živković skreću pažnju da je Podgorica jedini grad na tlu Jugoslavije koji i danas ima ulice koje su imenovane po glavnim gradovima šest bivših jugoslovenskih republika i dvije AP pokrajine: Beogradsku, Zagrebačku, Sarajevsku, Ljubljansku i Skopsku, Novosadsku i Prištinsku.

Transformacije službene ideologije vidljive su i u nedavnom preimenovanju „Trga republike“ u „Trg nezavisnosti“. Povodom desetogodišnjice od samostalnosti Crne Gore, ovom trgu je od 1990-ih godina minolog vijeka, treći put promijenjeno ime čime je u centralni dio gradskog prostora upisan „centralni događaj“ najnovije istorije Crne Gore (Samardžić, Živković, 2016: 185-186).

Pod neobičnim podnaslovom „Civitas Solis“: inkognito ulice i prostor za ’neznane junake’ u geografiji potrošnje, naši autori ukazuju na posljedice „transformacije društvenog sistema iz socijalizma u ono što zovemo ’kapitalizam’, a sa druge strane, njena (ho)donimna semantika, javlja se kao direktna posljedica investicionističkog ’daltonizma’ nad kulturno – istorijskom baštinom pri određivanju (h)odonima glavnog grada Crne Gore (Samardžić, Živković, 2016: 186). Konkretnije u Podgorici postoji veliki broj neimenovanih ulica što

utiče na nedovoljnu čitljivost glavnog grada, tj nejasnu mentalnu mapu za njegove građane. Otuda su Podgoričani razvili „specifičnu žargonsku subkulturu u imenovanju mjesta u kojima žive“ (Samardžić, Živković, 2016: 187). Primjerice, riječ je o imenovanju novih višespratnica i solitera na osnovu različitih simboličkih značenja: *Pet udovica, Zgrada mozgova, Lordovska zgrada, Krstarica, Dva pendreka, Seljanka(e), Tri junice, Pejton, Lepa Brena, Pogled na budućnost, Skadar na Bojani, Devet Jugovića, Splićanka, Išlerka, Južno voće* itd., što stvara jednu neformalnu urbanu teksturu grada, a da na izvjesan način predstavlja latentnu 'pobunu grada' koji se nalazi pred snažnim naletima tržišnog imaginarijuma i neoliberalnih metastaza koje sve više zaposjedaju i nazivlja ulica glavnog grada Crne Gore. S tim u vezi, autori navode primjer podizanja bista azerbejdžanskom pjesniku i dramskom piscu Huseinu Džavidu u „Kraljevom parku“ koji je renovirala Vlada Republike Azerbejdžan, dok je čuveni hotel „Crna Gora“ poslije rekonstrukcije dobio naziv „Hilton“ itd. Postoje i drugi primjeri ove vrste koji pokazuju kako u urbanoj teksturi Podgorice znamenite ličnosti koje su stvarale istoriju Crne Gore, premda gube na važnosti u odnosu na 'investicione ličnosti' čija solventnost obezbjeđuje po svemu sudeći i trajnije pamćenje (Samardžić, Živković, 2016: 193). O tome govori i 'trgovinski fetišizam' odnosno činjenica da se Podgoričani sve više identifikuju sa prestižnim trgovačkim centrima (Delta City) obilježenim kičerskim gigantizmom“ (Samardžić, Živković, 2016: 194-195). Povodom ovakvog stava, kao i nekih drugih gledišta naših koautora primjetno je da su, s valjanim razlozima, idejno gledano, skrenuli ulijevo. Uz to, treba pomenuti i da je ulična tekstura Podgorice oskudna u feminominalnom smislu, to jest da ima malo ulica koje nose imena znamenitih žena ili da se one nalaze u neuglednoj gradskoj periferiji (primjer crnogorske princeze Jelene Savojske).

Samardžić i Živković zaključuju svoj informativan i zanimljiv rad sljedećim rečenicama: „Postsocijalistički razvoj zahtjevao je prevladavanje prošlosti i 'odvikavanje' od socijalističkih 'manira', ne samo u navikama građana, već i u promjeni prostornog ambijenta i arhitekture, koji prate logiku neoliberalizma. Dosadašnji tok analize obezbjedio nam je prepoznavajuću saglasnost sa *duhom vremena*, naravno, pojmmljenu u koordinatama koje su dovele do formulacije da su i rute hrvatskog i crnogorskog društva, bar kada su u pitanju njihovi glavni gradovi, poprimile, prema teorijskim formulacijama i nalazima, karakter nasilne aglomeracije i šokantnu rizičnost, koja se ogleda u njihovoj '(ne)inspirisanoj brizi' za stanovnike njihovog prostora“ (Samardžić, Živković, 2016: 196).

Postsocijalistička transformacija Zagreba i Podgorice kao glavnih gradova

7. Urednica monografije o kojoj je ovdje riječ, Anđelina Svirčić Gotovac, ispravno ocjenjuje da su Zagreb i Podgorica pokazali dosta sličnosti u procesu postsocijalističke transformacije, kako u ekonomskom i urbanističkom tako i u demografskom pogledu. Obje zemlje su uporedive i prema svojim negativnim

demografskim trendovima s jedne strane, ali i izraženoj centralizaciji i hijerarhizaciji glavnih gradova, s druge. Takva kretanja ne idu u prilog ravnomjernijem razvoju sistema naselja, pa tako ni u ovom slučaju. Treba podsjetiti da su rezultati istraživanja dobijeni, između ostalog, analizom fokus grupa sa stručnjacima sprovedenih 2015. godine u oba grada (Svirčić Gotovac, 2016b: 201).

Hrvatska i Crna Gora su, kako piše Svirčić Gotovac, na sličan način ušle u nove društvene, ekonomske i političke sisteme obilježene prvenstveno jačanjem neoliberalnog kapitalizma i ekonomske tranzicije. S druge strane globalizacijski kontekst takođe doprinosi brzim i ponekad pogubnim preobražajima. Promjene u snazi i prestrukturiranju djelovanja društvenih aktera odigrale su značajnu ulogu u socioprostornim transformacijama. Usled nedostataka dugoročnih strategija planiranja gradova i njihovih okolina dolazi do nedovoljno promišljenih rješenja i vrlo čestih prostornih intervencija. U ovom kontekstu došlo je do smanjenja važnosti javnog prostora i uticaja javnosti (građana) na urbanizam grada i suburbije, što je jedno od ključnih obilježja postsocijalističke transformacije. „Proces suburbanizacije, prema kriterijumima funkcionalnosti, upotrebi i opremljenosti prostora, ostao je na socijalističkoj razini kao tzv. podurbanizacijski ili poluurbanizacijski i nije doživio značajne pozitivne promjene“ (Svirčić Gotovac, 2016b: 226). Sa druge strane, uticaji neoliberalnog pristupa razvoju gradova vidljivi su u intenzivnom uticaju privatizacijskih i tržišnih mehanizama na formu, strukturu i funkcije gradova. Negativne posljedice su posebno vidljive na rubovima gradova u novoizgrađenim stambenim naseljima koja nisu adekvatno infrastrukturno i saobraćajno opremljena čime se umanjuje „kvalitet života stanovnika u njima te na specifičan način produžava periferizacija i čak getoizacija okolnog prostora jer na njemu nema gotovo ničega osim gole stanogradnje“ (Svirčić Gotovac, 2016b: 227). „Određenu privlačnost zadržavaju samo naselja u neposrednoj blizini starih naselja ili pak ona naselja u blizini različitih molova (šoping centara, koji zatim paradoksalno zamjenjuju stvarnu neopremljenost. Time su i Zagreb i Podgorica svojevrsni promotori potrošačkih i neoliberalnih vrijednosti povezanih s pitanjem stanovanja, a koje bismo mogli nazvati 'stanovanje po mjeri šoping centra'. Tipični primjeri su zagrebačka *Arena centar* i podgorički *Delta City* te nova naselja naslonjena uz njih“ (Isto).

Podgoricu i Zagreb obilježavaju procesi centralizacije i hijerarhizacije, zbog kojih ostali gradovi i naselja u njihovim sistemima postaju od njih potpuno zavisni. Iz Sjeverne i središnje regije Crne Gore stanovništvo se masovno premješta u glavni grad. Nešto je bolja situacija samo u Južnoj regiji, u kojoj važniji gradovi ne gube stanovništvo i gdje je prisutan porast stanovništva (Budva, Bar, Herceg Novi).

Kroz fokus-grupe i izjave stručnjaka raznih profila relevantnih za prostornu problematiku naglašena je postsocijalistička transformacija proučavanih gradova i naselja u svim njihovim specifičnostima. „Ona je po njima prvenstveno ekonomska, ali ne i urbanizacijska i urbanistička, što znači da u takvom kontekstu gradovi ostaju nezaštićeni i ugroženi. Stoga je socijalni prostor (i

ruralni i urbani), zaključuje Svirčić Gotovac, onaj činilac koji je u procesu transformacije gubitnik (Svirčić Gotovac, 2016b: 228).

Zaštitu koju je prostor imao u socijalističkom periodu na državnom nivou posredstvom prostornih, urbanističkih i drugih planova, kroz različite urbanističke standarde, izgubio je pa je doveden u situaciju neravnopravnog sadržaja. Stoga je vrlo teško ili čak nemoguće djelovati na način naveden, primjerice, u brojnim evropskim dokumentima (poveljama, deklaracijama), odnosno na „pametan, održiv i uključiv“ način (Svirčić Gotovac, 2016b: 229)

Krištofić sa svoje strane zaključuje da je „većina postsocijalističkih zemalja ostala tamo gdje je i prije bila, na periferiji, malo bliže ili malo dalje od centra. Kada je riječ o stanovanju, tranzicijskom preobrazbom socijalističke su se zemlje iz avangarde modernog razvoja preobratile u avangardu neoliberalnog, doduše rudimentarnog, postmodernog razvoja. Propuštena je šansa razvojnoj putanji Milsovog prikladno razvijenog društva i izgrade alternativa koje bi omogućile razuman izbor“ (Krištofić, 2016: 162).

Svirčić Gotovac tačno prognozira da se s obzirom na nezavidnu ekonomsku situaciju u Crnoj Gori i Hrvatskoj mogu očekivati sve veće društvene nejednakosti, razlike u kvalitetu života između društvenih slojeva, pa i siromaštvo. Otud pojava sirotinskih naselja na rubovima Podgorice. Demografska situacija je u obje zemlje nezadovoljavajuća, posebno izrazito starenje stanovništva, „odliv mozgova“ i drugi negativni trendovi. Periferni položaj proučavanih zemalja i socioprostorni (ne) razvoj gradova i sela dovodi u pitanje koncept policentričnosti, kao i pomjeranje istraživanih sredina „s perifernog mjesta u razvojnim polovima Evrope“ (Svirčić Gotovac, 2016b: 228).

Na kraju ovog teksta smatram da je potrebno sačuvati nadu pa umjesto uspjelog aforističkog iskaza arhitektice Jelisave Kalezić „*Sličniji smo nego što mislimo barem po količini gluposti*“ bilo bi dobro da se za, recimo, dvadeset godina kada ova vrsta istraživanja o dva grada eventualno postane longitudinalna, neko sjeti pa kaže: „*Sličniji smo nego što mislimo barem po količini ideja i praksi o pravu na bolji i srećniji grad*“. Iako i crnogorska i hrvatska država i društvo i njihovi glavni gradovi zaostaju u modernizacijskom procesu postsocijalističke transformacije ne treba gubiti nadu jer „Ništa nije toliko jako kao ideje kad im dođe vrijeme“.

Zaključak

Monografija „Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja“ je hvale vrijedan rezultat istraživačkog poduhvata na osnovu koga je osmoro autora napisalo tematski komplementarne radove i uspostavilo valjanu korespondenciju između teorije i empirije, pokazalo zavidnu obavještenost o relevantnim domaćim i stranim, teorijskim i empirijskim, ranijim i novim istraživanjima i ponudilo nam, primjenom adekvatne metodologije, ubjedljiva sociološka tumačenja pojava i procesa i sadržajno bogate opise, koliko dinamične i upadljive, toliko i haotične i promašene (neuspješna privatizacija

društvenog/državnog stambenog fonda, neuspješna privatizacija socijalističkih industrijskih preduzeća i sl.) postsocijalističke transformacije svakodnevnog kvaliteta života pojedinaca i društvenih grupa. Na osnovu ovog bilateralnog istraživanja očigledno je da su i države i društva, kao i gradovi i ostala naselja, koji su bili predmet proučavanja, bremeniti raznim socioprostornim problemima, tj. da su u ozbiljnoj razvojnoj krizi. To važi i za mnoge dijelove kontinenta na kome živimo, pa i za mnoge djelove svijeta. Postavlja se pitanje koliko u takvim okolnostima istraživanja ovakve vrste imaju smisla. Moglo bi se reći da imaju buduću da ona ne sadrže samo kognitivnu (saznajnu) i opisnu stranu već i kritičku, angažovanu (aktersku, akcijsku) stranu ukazujući na promašaje, ali i što je važnije, na moguće javne urbane i stambene politike, kao i na moguće strategije odnosno razvojne alternative u smislu decentralizacije, policentričnosti i regionalne ravnoteže u okviru nacionalnih teritorija Crne Gore i Hrvatske. Ova monografija svojim kvalitetom svakako doprinosi unapređenju sociologije kao nauke i struke u Crnoj Gori, Hrvatskoj i drugdje. Još kada bi doprinijela i drugačijim i boljim urbanim praksama gdje bi nam bio kraj.

L i t e r a t u r a

- Andrusz, G., Harloe, M. and Szelenyi, I. (eds.) (1997), *Cities after socialism. Urban and socialist societies*, *GeoJournal*, August, Volume 42, Issue 4, 465-467
- Bakić, R. (2006), Kretanje gradskog stanovništva u Crne Gore u toku druge polovine XX vijeka i njegova bitna migraciona obilježja na početku trećeg milenijuma, 88-91, u: *Etnologija grada u Crnoj Gori* (2009) urednik Petar Vlahović, naučni skupovi knjiga 96, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 37, radovi sa okruglog stola, Podgorica, 16. novembra 2006, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Božović, R. R. (2010), *Prirodnost sela – ogledi o crnogorskom selu*, Nikšić: Institut za sociologiju, Filozofski fakultet.
- Ćeranić, G. (2016), Tranzicijski kontekst društvenih promjena i kvaliteta Života u podgoričkoj mreži naselja, str. 105-139, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur.(2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Zagreb: Biblioteka Znanost i društvo, Institut za društvena istraživanja.
- Glušćević, V. (2008), *Rast Podgorice – sociološko demografska analiza kretanja stanovništva u podgoričkoj opštini 1945-1991*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- Kostić, M. Obilježja dugoročnog kretanja gradskog stanovništva i standarda u urbanim sredinama Crne Gore, str. 23-51.
- Krištofić, B. (2016), Tranzicijska preobrazba stanovanja na super-periferiji Evrope. *Razmatranje teme na primjeru Zagreba (Hrvatska) i Podgorice (Crna Gora)*, str. 139-167, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur.(2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

- Pasinović, M. M., Socioetnološki prag kao element održivog razvoja i posljedica imigraciono-emigracionih procesa i turizma, na primjeru starih gradova Kotora i Perasta, str. 69-81.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011.
- Pušić, L.J. (2014), *Sociologija okruženja*, Novi Sad: Mediteran.
- Samardžić, O. i Živković, P. (2016), Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije urbanog prostora (Podgorica – Zagreb), str. 167 -201, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur. (2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Svirčić Gotovac, A. (2016a), Uvod u komparaciju urbanih sustava glavnih gradova Zagreba i Podgorice, str. 7-25 u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur. (2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Svirčić Gotovac, A. (2016b), Postsocijalistička transformacija Zagreba i Podgorice kao glavnih gradova, str. 201-233, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur. (2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Svirčić Gotovac, A. i Šarović, R. ur. (2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Šarović, R. (2016), Suburbanizacijski procesi i kvalitet života u podgoričkoj mreži naselja, str. 41-65, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur.(2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Vlahović, P. ur. (2009), *Etnologija grada u Crnoj Gori*, ur, naučni skupovi knjiga 96, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 37, radovi sa okruglog stola, Podgorica, 16. novembra 2006, izd. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica.
- Vujović, S. (2016), *Sociologija ruralnog razvoja*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Vukićević, S. (2016), Urbani mega-projekti Podgorice i Zagreba u vremenskim i prostornim dimenzijama crnogorskog i hrvatskog društva, str. 25-41, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur. (2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Wheeler, C. H. (2005), Cities, Skills, and Inequality, Growth and Change, *a Journal of Urban and Regional Policy*, Volume 36, Issue 3, 329-353.
- Zlatar Gamberozić, J. (2016), Aspekti specifičnih oblika urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici, str. 65-105, u Svirčić Gotovac, Anđelina i Šarović, Rade ur.(2016), *Tranzicijska preobrazba Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*, Bilateralni projekat između Hrvatske i Crne Gore (2015-2016), Biblioteka Znanost i društvo, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.